ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το παρόν λεξικό είναι καρπός και απόρροια μόχθου και προσπάθειας πολλών ετών. Περιλαμβάνει τους βασικότερους όρους και τα κυριότερα θέματα όχι μόνο από την παραδοσιακή γραμματική, αλλά και από τις διάφορες σύγχρονες γλωσσολογικές θεωρίες, όπως είναι ο στρουκτουραλισμός και η γενετική ή μετασχηματιστική γραμματική.

Για το λεξικό αυτό οφείλω να σημειώσω τα ακόλουθα:

1. *Ορισμένα γλωσσικά θέματα, τα οποία με απασχόλησαν ιδιαίτερα κατά τα τελευταία χρόνια, έχουν αναπτυχθεί εκτενέστερα από ορισμένα άλλα.*
2. *Καταβλήθηκε προσπάθεια προς αποφυγή όλων των ασήμαντων λεπτομερειών στα αναπτυσσόμενα γλωσσικά φαινόμενα.*
3. *Ιδιαίτερα με προβλημάτισε η σωστή απόδοση στα ελληνικά ξένων γλωσσ(ολογ)ικών όρων.*
4. *Οπαδός της άποψης του αοίδιμου Κοραή ότι «όποιος χωρίς την γνώσιν της αρχαίας επιχειρεί να ερμηνεύσει την νέαν ελληνικήν ή απατάται ή απατά», περιέλαβα στα σχετικά λήμματα αρκετά στοιχεία και παραδείγματα από την αρχαία ελληνική.*

Θέλω να πιστεύω ότι το πόνημα αυτό είναι χρήσιμο όχι μόνο για τους φιλόλογους, τους φοιτητές της φιλολογίας και τους μαθητές, αλλά και για κάθε πνευματικό άνθρωπο που ενδιαφέρεται να γνωρίσει στοιχεία από τη δομή των γλωσσών του κόσμου.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΡ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΑΔΗΣ

ΣΥΝΤΕΤΜΗΜΕΝΕΣ ΛΕΞΕΙΣ ΚΑΙ ΒΑΣΙΚΑ ΣΥΜΒΟΛΑ

ᾱ = μακρόχρονο *α*
αγγλ. = αγγλικά
α.ε. = αρχαία ελληνικά
αι. = αιώνας
αντ. = αντίθετος, αντώνυμος
Άρ. = άρθρο
βλ. = βλέπε
γαλλ. = γαλλικά
γερμ. = γερμανικά
Επίθ. = επίθετο
Επίρρ. = επίρρημα
ΕΦ = εμπρόθετη φράση
ιταλ. = ιταλικά
κ.ά. = και άλλα
κ.εξ. = και εξής
κτλ. = και τα λοιπά
λ. = λήμμα
λατ. = λατινικά
ΜΝΕ = Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά
μ.Χ. = μετά Χριστόν
ν.ε. = νέα ελληνικά
Ο = όνομα
ΟΦ = ονοματική φράση
Π = πρόταση
Πρ. = πρόθεση
πρβλ. = παράβαλε
π.χ. = παραδείγματος χάρη
π.Χ. = προ Χριστού
Ρ = ρήμα
ΡΦ = ρηματική φράση
Σ = σύμφωνο
σελ. = σελίδα
συμφ. = συμφωνικότητα
συν. = συνώνυμος
τουρκ. = τουρκικά
Φ = φωνήεν
φων. = φωνηεντικότητα
*** (πριν από λέξη ή φράση)** = τύπος μη μαρτυρούμενος ή φράση αντιγραμματική
∅ = κενό σύμβολο
= όριο λέξης
+ = όριο μορφήματος
e = κενή κατηγορία
≥ = μεγαλύτερο ή ίσο
> = η λέξη που κείται δεξιά παράγεται από αυτή που είναι αριστερά
< = η λέξη που είναι αριστερά παράγεται από αυτή που είναι δεξιά
// = σύμβολο που περικλείει φωνήματα ή φωνολογικές απεικονίσεις
[ ] = σύμβολο που περικλείει φωνητικές απεικονίσεις
⇒ = δηλώνει ότι κάτι αλλάζει, μετασχηματίζεται σε κάτι άλλο

Α

αβαθής – άβαθος: Κατά το Μ. Φιλήντα, ήδη οι αρχαίοι είχαν επίθετα τριτόκλιτα σε *-ής* με τον τόνο στη λήγουσα και παράλληλα δευτερόκλιτα σε *-ος* με τον τόνο στην προπαραλήγουσα, όπως *ἀβαφὴς – ἄβαφος*. Σύμφωνα μ' αυτά, είπαν αργότερα και *αβαθής – άβαθος, αβλαβής – άβλαβος, ατυχής – άτυχος, δυστυχής – δύστυχος* κ.ά.

Η διπλοτυπία αυτή βάσταξε «όσο σωζότανε η τρίτη κλίση στη γλώσσα». Επειδή, όμως, στο γλωσσικό αίσθημα του λαού τα σύνθετα ανεβάζουν τον τόνο όσο μπορούνε πέρα από τη λήγουσα, όταν η τρίτη κλίση άρχισε να εκλείπει, «πέφτανε σιγά σιγά σε αχρηστία οι οξύτονοι τριτόκλιτοι τύποι και μένανε σε κοινή χρήση οι προπαροξύτονοι δευτερόκλιτοι». Στη συνέχεια, είπαν κατ' αναλογία και *μεγαλόπρεπος* (κατά το *άπρεπος*), *πολύπαθος* (κατά το *άπαθος*), *πολύμαθος* (κατά το *άμαθος*), *πασίχαρος* (κατά το *άχαρος*) κ.ά. (βλ. Μ. Φιλήντα, *Γλωσσογνωσία και Γλωσσογραφία Ελληνική*, τόμ. Α΄, εκδ. Μπάυρον, 2η έκδοση, Αθήνα, 1984, σελ. 46-47).

άβαθος: Βλ. λ. *αβαθής*.

αβρό ύφος: Το λεπτό και ευγενικό ύφος ονομάζεται *αβρό*, σε αντίθεση προς το τραχύ και βάναυσο.

αγιωνύμιο και αγιώνυμο: Με τον όρο αυτό χαρακτηρίζονται κυρίως ονομασίες τόπων (τοπωνυμίες) που πήραν το όνομά τους από τα ονόματα αγίων, όπως Άγιος Κωνσταντίνος.

άγκιστρο: Είναι σύμβολο ({ }) που δανειζόμαστε από τα μαθηματικά και μας επιτρέπει να εκφράσουμε και να διατυπώσουμε γενικότητες. Τα

στοιχεία, που τοποθετούνται μέσα στο άγκιστρο το ένα κάτω από το άλλο, πρέπει να λαμβάνονται ανά ένα για κάθε παραγωγή. [αγγλ. *brace*]

αγοραπωλησία – αγοροπωλησία: Το σύνθετο *αγοραπωλησία* είναι παλαιότερη λέξη, ενώ το *αγορ-ο-πωλησία* είναι νεότερη. Το θέμα του α΄ συνθετικού στην αρχαία ελληνική είναι *αγορα-*, ενώ στη νεοελληνική είναι *αγορ-*. Συνεπώς, στην περίπτωση αυτή το γνωστό συνδετικό φωνήεν *-ο-* προστέθηκε μόνο στη νεότερη σύνθετη λέξη *αγορ-ο-πωλησία*.

Το ίδιο παρατηρείται και σε άλλα ζεύγη λέξεων, όπως *αγγελια-φόρος* (α.ε.) και *αγγελι-ο-φόρος* (ν.ε.).

αγραμματισμός: Παρατηρείται σε άτομα που υποφέρουν κυρίως από *αφασία* (*aphasia*) και χαρακτηρίζεται από διαταραχή του προφορικού και του γραπτού λόγου. Τα άτομα αυτά παραλείπουν στο λόγο τους αρκετά στοιχεία, όπως άρθρα, καταλήξεις, προθέσεις κ.ά., και γενικά αδυνατούν να αρθρώσουν γραμματικά ορθές και πλήρεις προτάσεις. [αγγλ. *agrammatism*]

άγρια – αγρίως: Το επίρρημα *άγρια* χρησιμοποιείται συνήθως με την κυριολεκτική του έννοια και σημαίνει με αγριότητα: *Μας μίλησε άγρια* (= με άγριο τρόπο, με επιθετικό πνεύμα). Το επίρρημα *αγρίως* χρησιμοποιείται συχνά με μεταφορική και επιτατική έννοια και σημαίνει πολύ, συστηματικά, απροκάλυπτα: *Την εκμεταλλεύεται αγρίως.* Συνεπώς, η διαφορετική κατάληξη δημιουργεί πολλές φορές και σημασιολογική διαφορά.

αδελφές γλώσσες: Γλώσσες που έχουν κοινή προέλευση από μια αρχαιότερη μητέρα-γλώσσα. Έτσι, αν η Α είναι κοινή πρόγονος των Β και Γ, τότε λέμε ότι οι Β και Γ είναι θυγατέρες της Α. Επομένως, οι Β και Γ είναι αδελφές γλώσσες. [αγγλ. *sister languages*]

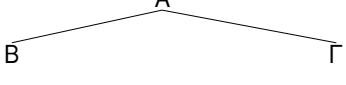

αδιαχώριστος – αδιαχώρητος: Το *αδιαχώριστος* παράγεται από το στερ. *α- + διαχωρίζω* και σημαίνει αυτόν που δεν μπορεί να διαχωριστεί, τον αχώριστο, το μη χωρισμένο, τον αδιαίρετο. Το *αδιαχώρητος* παράγεται από το στερ. *α- + διαχωρώ* και σημαίνει συνήθως το χώρο που έχει γεμίσει τόσο, ώστε να μη χωράει τίποτε άλλο: *Στην αίθουσα που έγινε η επίδειξη ανοιξιάτικων ρούχων υπήρχε το αδιαχώρητο.*

άδικα – αδίκως: Σε ορισμένες περιπτώσεις η διαφορετική κατάληξη στο επίρρημα αυτό δημιουργεί και σημασιολογική διαφορά. Έτσι, ενώ το *άδικα* χρησιμοποιείται συνήθως με την κυριολεκτική του έννοια και σημαίνει με άδικο τρόπο, το *αδίκως* έχει συχνά μεταφορική έννοια και σημαίνει μάταια, χωρίς λόγο ή σκοπό: *Τον κατηγόρησε άδικα. / Αδίκως προσπαθείς να τον σώσεις.*

αδρό ύφος: Ύφος που ταιριάζει σε σοβαρές και υψηλές υποθέσεις και χαρακτηρίζεται από σοβαρότητα και μεγαλοπρέπεια.

αδύναμος – αδύνατος: *Αδύναμος* είναι αυτός που δεν έχει δύναμη ή αντοχή (σωματική ή ψυχική), ενώ *αδύνατος* (*α-* στερ. *+ δυνατός*) σημαίνει όχι μόνο αυτόν που δεν έχει δύναμη, αλλά και αυτόν που δεν έχει τη δυνατότητα, αυτόν που δεν μπορεί να γίνει, τον ακατόρθωτο, τον απραγματοποίητο. Και τα δύο αυτά επίθετα είναι αρχαία, το *αδύναμος* όμως είναι μεταγενέστερο και νεότερο από το *αδύνατος*.

αδύνατη λεξικολογική υπόθεση: Βλ. λ. *ισχυρή λεξικολογική υπόθεση – αδύνατη λεξικολογική υπόθεση.*

ἄεθλον – ἆθλον: Στην αρχαία ελληνική αρκετά γραμματικά φαινόμενα ερμηνεύονται από την επίδραση του *F*. Η διαφορά του τύπου *ἄεθλον* στην ιωνική διάλεκτο από τον τύπο *ἆθλον* στην αττική μπορεί να

ερμηνευτεί με βάση την τάξη λειτουργίας των κανόνων ή την προσθήκη ενός επιπλέον κανόνα στη μία διάλεκτο:

Ιωνική	Αττική
Υποκείμενη δομή: *ἄFεθλον*	Υποκείμενη δομή: *ἄFεθλον*
Συναίρεση: –	Αποβολή του *F*: *ἄεθλον*
Αποβολή του *F*: *ἄεθλον*	Συναίρεση: *ἆθλον*

Από την παραπάνω παραγωγή, είναι προφανές ότι και οι δύο τύποι έχουν την ίδια υποκείμενη δομή, αλλά οι σχετικοί μετασχηματιστικοί κανόνες λειτουργούν κατά την αντίστροφη τάξη στις διαλέκτους αυτές. Η παραγωγή αυτή προϋποθέτει ότι ο κανόνας της συναίρεσης λειτουργεί και στις δύο διαλέκτους. Αν, όμως, δεχτούμε ότι στην ιωνική ο κανόνας της συναίρεσης δε λειτουργούσε, τότε οι συγκεκριμένοι τύποι είναι δυνατό να ερμηνευτούν ως ακολούθως:

Ιωνική	Αττική
Υποκείμενη δομή: *ἄFεθλον*	Υποκείμενη δομή: *ἄFεθλον*
Αποβολή του *F*: *ἄεθλον*	Αποβολή του *F*: *ἄεθλον*
	Συναίρεση: *ἆθλον*

Σε σύγκριση, λοιπόν, με την ιωνική, η αττική διάλεκτος διαθέτει έναν επιπλέον κανόνα, τον κανόνα της συναίρεσης, με τη λειτουργία του οποίου το *ἄεθλον* της ιωνικής τρέπεται στην αττική διάλεκτο σε *ἆθλον*.

άεργος – άνεργος: *Άεργος* είναι αυτός που δεν εργάζεται από τεμπελιά, ενώ *άνεργος* λέγεται αυτός που δεν εργάζεται λόγω έλλειψης θέσεων εργασίας.

άηχα: *Άηχοι* ονομάζονται οι συμφωνικοί φθόγγοι που παράγονται χωρίς να τεθούν σε παλμική δόνηση οι φωνητικές χορδές. Οι φθόγγοι [p, t, k], για παράδειγμα, χαρακτηρίζονται άηχοι, μη ηχηροί, σε αντίθεση με άλλους φθόγγους, όπως οι [b, d, g], που είναι ηχηροί. Γενικά, διακρίνουμε άηχα κλειστά και άηχα τριβόμενα σύμφωνα. [αγγλ. *voiceless, unvoiced*]

αθησαύριστες λέξεις: Με τον όρο αυτό εννοούμε τις λέξεις που δεν έχουν καταχωριστεί σε λεξικό ή δεν έχουν καταγραφεί σε κάποιο βιβλίο.

άθλος (ο) – άθλο (το): Με τη λέξη *ο άθλος* εννοούμε το μεγάλο κατόρθωμα, ενώ με τη λέξη *το άθλο* δηλώνουμε το βραβείο, το έπαθλο της προσπάθειας, του αγώνα.

αιολοδωρική θεωρία: Η θεωρία που ανέπτυξαν ορισμένοι παλαιότεροι φιλόλογοι και λόγιοι υποστηρίζοντας ότι η νεοελληνική γλώσσα ανάγεται στην αρχαία αιολική και δωρική διάλεκτο.

Υποστηρικτές της θεωρίας αυτής ήταν, μεταξύ άλλων, ο Αδ. Κοραής, ο Κ. Οικονόμου, ο Δ. Μαυροφρύδης, ο Α. Μουστοξύδης και ο Αθ. Χριστόπουλος. Ο Γ. Ν. Χατζιδάκις ανασκεύασε τις εσφαλμένες ερμηνείες των οπαδών της θεωρίας αυτής και απέδειξε ότι η νεοελληνική αποτελεί συνέχεια της αλεξανδρινής κοινής.

αίσθημα – συναίσθημα: *Αίσθημα* είναι η εντύπωση και η αντίληψη που δημιουργούνται μέσω των αισθήσεων και του ερεθισμού των αισθητηρίων οργάνων· έτσι έχουμε οπτικά, ακουστικά κ.ά. αισθήματα. Άρα, τα αισθήματα αυτά συνδέονται άμεσα με τα αισθητήρια όργανα. Το *συναίσθημα* ορίζεται ως ευάρεστη ή δυσάρεστη κατάσταση, στην οποία ο άνθρωπος διατίθεται λόγω εξωτερικών ή εσωτερικών ερεθισμών. Η χαρά, η λύπη, η οργή κ.ά. είναι συναισθήματα.

αισθήσεως σημαντικά ρήματα: Με τον όρο αυτό δηλώνονται τα ρήματα που αναφέρονται στις λειτουργίες των αισθήσεων ή στην αντίληψη μέσω των αισθήσεων. Στην αρχαία ελληνική τα αισθήσεως σημαντικά ρήματα συντάσσονται κυρίως με κατηγορηματική μετοχή ή με ειδική πρόταση. Στη νεοελληνική συντάσσονται με ειδικές ή βουλητικές προτάσεις.

αίτια αλλοίωσης των φθόγγων στις λέξεις: Παρόλο που δεν είμαστε πάντα σε θέση να προσδιορίσουμε τα ακριβή αίτια της αλλοίωσης των φθόγγων (φωνημάτων) στις λέξεις, μπορούμε, όμως, να σημειώσουμε εδώ κατά γενικό τρόπο ορισμένα από αυτά:

α) η γρήγορη προφορά του λόγου,
β) η ατονία ορισμένων λέξεων ή συλλαβών των λέξεων,
γ) το μήκος των λέξεων,
δ) η απόσταση των φθόγγων από τον κύριο τόνο των λέξεων,
ε) η διάφορη θέση της λέξης μέσα στην πρόταση,
στ) η παρετυμολογία,
ζ) η αναλογία,
η) οι αφομοιώσεις και ανομοιώσεις,
θ) το φωνητικό περιβάλλον των φωνημάτων,
ι) ο διαφορετικός συλλαβισμός, δηλαδή ο διαφορετικός τρόπος της σύνδεσης των φθόγγων που σχηματίζουν τις συλλαβές κ.ά.

αιτία – αφορμή: Με τη λέξη *αιτία* εννοούμε το πραγματικό, το κύριο, το κατ' ουσία αίτιο, ενώ με τη λέξη *αφορμή* αναφερόμαστε στο επιφανειακό αίτιο, στο προσχηματικό, σε αυτό που προβάλλεται ως δικαιολογία.

αίτια γλωσσικής αδυναμίας των μαθητών: Για πρακτικούς λόγους, χωρίζουμε τα αίτια σε τρεις κατηγορίες:

α) σε αίτια που σχετίζονται με το οικογενειακό και το κοινωνικό περιβάλλον,
β) σε αίτια που σχετίζονται με το σχολείο και τον εκπαιδευτικό,
γ) σε αίτια που σχετίζονται με τον ίδιο το μαθητή.

Αν υπάρχει κάποια σχέση μεταξύ της σκέψης και της έκφρασης, του λόγου, πρέπει να πούμε πως οι σημερινοί μαθητές, με τις ποικίλες εναασχολήσεις τους, δεν έχουν πολύ χρόνο να σκεφτούν. Και αυτό αντανακλάται στη ρηχότητα των ιδεών, που είναι εμφανής στο λόγο τους, τον

προφορικό και το γραπτό. Αν ρίξουμε μια ματιά στα διάφορα κυκλοφορούντα παιδικά περιοδικά, θα αντιληφθούμε εύκολα ότι τα περισσότερα απ' αυτά χαρακτηρίζονται όχι μόνο από φτώχεια περιεχομένου, αλλά και από λεξιλογική ένδεια.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα περιοδικά που απευθύνονται στους νέους, όπου υπεραφθονούν τα παντός είδους επιφωνήματα. Σε πολλά από αυτά η εικόνα έχει σε μεγάλο βαθμό υποκαταστήσει την έκφραση, το λόγο, ενώ το λεξιλόγιό τους αποτελείται συνήθως από λίγες κοινότατες και τετριμμένες λέξεις.

Από την άλλη μεριά, η αυθεντία του δασκάλου, του καθηγητή, δεν αφήνει πολλά περιθώρια για την ανάπτυξη δημιουργικού διαλόγου μέσα στην τάξη. Σε πολλά μάλιστα σχολεία ο τρόπος διδασκαλίας εμποδίζει σε κάποιο βαθμό την έκφραση της ελεύθερης σκέψης των μαθητών και παραμελείται έτσι ο προφορικός λόγος. Η παραμέληση, όμως, του προφορικού λόγου συνεπάγεται παραμέληση και του γραπτού.

Ας έλθουμε τώρα στα αίτια που οφείλονται στον ίδιο το μαθητή. Οι σημερινοί μαθητές, ιδιαίτερα των μεγάλων πόλεων, παραπονούνται συνήθως ότι δεν τους μένει πολύς χρόνος να ασχοληθούν με την ανάγνωση εξωσχολικών βιβλίων. Παραπονούνται, βέβαια, εκείνοι που πραγματικά ενδιαφέρονται να διαβάσουν τα αριστουργήματα της ελληνικής και της ξένης λογοτεχνίας. Οι περισσότεροι, όμως, ακόμη κι αν είχαν αρκετό χρόνο στη διάθεσή τους, δε θα επέλεγαν τέτοιου είδους ψυχαγωγία. Η εποχή μας χαρακτηρίζεται γενικά από την καταβολή ήσσονος προσπάθειας. Δε φαίνεται να έχει ως ιδανικό το μορφωμένο άνθρωπο. Ούτε η θέση των μορφωμένων στη σημερινή εποχή είναι τόσο επίζηλη.

Δεν πρέπει να παραλείψουμε το γεγονός ότι πολύς χρόνος των νέων μας σήμερα χάνεται μπροστά στην οθόνη της τηλεόρασης ή μπροστά σε ένα ηλεκτρονικό παιχνίδι, ενώ θα μπορούσε να αξιοποιηθεί δημιουργικά. Ο συνήθης κώδικας επικοινωνίας τους έχει περιοριστεί σε λίγες εκατοντάδες λέξεων, πολλές από τις οποίες δεν είναι κοινωνικά αποδεκτές. Συνηθισμένοι σε μια αργκό, αδυνατούν να εκφραστούν σωστά ό-

ταν πρόκειται να διατυπώσουν γραπτά τις απόψεις τους. Και για το κατάντημα αυτό δεν ευθύνονται μόνο οι νέοι μας, ευθύνεται όλη η κοινωνία και ιδιαίτερα αυτοί που έχουν αναλάβει το βαρύ και δύσκολο έργο της εκπαίδευσής τους.

αιτιατική: *Η αιτιατική* είναι κυρίως η πτώση του αιτιατού και προέρχεται από το ρηματικό επίθετο *αἰτιατὸς* του αρχαίου ρήματος *αἰτιῶμαι*. Η λέξη *accusativus* αποτελεί τον αντίστοιχο όρο στη λατινική γλώσσα, κατά εσφαλμένη μετάφραση της ελληνικής λέξης *αιτιατική*. Ο Γ. Ν. Χατζιδάκις θεωρεί ότι ο σωστότερος όρος για τη λατινική θα ήταν η λέξη *effectivus*.

Στη δημοτική η αιτιατική ενικού στα αρσενικά ονόματα λήγει σε *-α* (*τον πατέρα*), σε *-η* (*το ναύτη*) ή σε *-ο* (*τον ποταμό*) και η αιτιατική πληθυντικού σε *-ες* (*τους εργάτες*) ή σε *-ους* (*τους ουρανούς*). Στα θηλυκά η αιτιατική ενικού λήγει σε *-α* (*την ώρα*) ή σε *-η* (*την τιμή*), ενώ η αιτιατική πληθυντικού λήγει σε *-ες* (*τις μητέρες*). Στα ουδέτερα η κατάληξη της αιτιατικής ενικού είναι *-ο* (*το δέντρο*) ή *-ι* (*το παιδί*), ενώ η αιτιατική πληθυντικού σχηματίζεται με την κατάληξη *-α* ή *-ια* (*τα δέντρα, τα παιδιά*). Υπάρχουν ακόμη ουδέτερα με την κατάληξη *-ος* (*το μέρος*) ή *-α* (*το κύμα*) στην αιτιατική ενικού και με την κατάληξη *-η* (*τα μέρη*) ή *-ατα* (*τα κύματα*) στην αιτιατική πληθυντικού.

Από την πλευρά της σύνταξης, η αιτιατική είναι η κατεξοχήν πτώση του αντικειμένου ενός μεταβατικού ρήματος ή η πτώση που εκφράζει διάφορες επιρρηματικές σχέσεις, όπως χρόνο, τόπο κ.ά. [αγγλ. *accusative*]

αιτιατική απόλυτη: Στην αρχαία ελληνική η μετοχή των απρόσωπων ρημάτων ή των απρόσωπων εκφράσεων, όταν λαμβάνεται απόλυτα, τίθεται στην αιτιατική του ενικού ή σπανιότερα του πληθυντικού αριθμού και στο ουδέτερο γένος.
Π.χ.: *δέον, ἐξόν, δοκοῦν, δεδογμένον, δυνατὸν ὄν, ῥᾴδιον ὄν* κ.ά.

Κάποτε και η μετοχή προσωπικών ρημάτων τίθεται σε αιτιατική απόλυτη, αλλά τότε προτάσσεται στη μετοχή το μόριο *ὡς*, που δηλώνει υποκειμενική αιτιολογία, ή το *ὥσπερ*, που εκφράζει ψευδή αιτιολογία. Οι μετοχές σε αιτιατική απόλυτη είναι επιρρηματικές και συγκεκριμένα εναντιωματικές, αιτιολογικές, υποθετικές και χρονικές.

Π.χ.: α. *Οὐκ ἐσώσαμέν σε* ***οἷόν τε ὄν καὶ δυνατὸν*** (Πλάτ. *Κρίτων*, κεφ. 5).
β. *Τοὺς υἱεῖς οἱ πατέρες ἀπὸ τῶν πονηρῶν ἀνθρώπων εἴργουσιν* ***ὡς*** *τὴν μὲν τῶν χρηστῶν ὁμιλίαν ἄσκησιν* ***οὖσαν*** *τῆς ἀρετῆς, τὴν δὲ τῶν πονηρῶν κατάλυσιν* (Ξεν. *Ἀπομν.*, 1, 2, 20).

αιτιατική προσωπική: Είναι η αιτιατική ουσιαστικού ή αντωνυμίας που συνάπτεται με τα απρόσωπα ρήματα και δηλώνει το πρόσωπο στο οποίο αναφέρεται η έννοια του απρόσωπου ρήματος.

Π.χ.: *Δε με νοιάζει καθόλου.*

αιτιατική της αιτίας ή του σκοπού: Η αιτιατική της αιτίας ή του σκοπού λαμβάνεται ως επιρρηματικός προσδιορισμός και δηλώνει την αιτία ή το σκοπό. Συνήθως είναι η αιτιατική ερωτηματικής ή άλλης αντωνυμίας στο ουδέτερο γένος.

Π.χ.: α. ***Τί*** *τηνικάδε ἀφῖξαι, ὦ Κρίτων;* (α.ε.)
β. ***Τι*** *γελάτε;* ***Τι*** *πας εκεί; Βγήκε* ***περίπατο****.* (ν.ε.)

αιτιατική του κατάτι ή της αναφοράς: Η αιτιατική της αναφοράς λαμβάνεται κυρίως ως επιρρηματικός προσδιορισμός και δηλώνει την έννοια αναφορικά ή σχετικά με την οποία περιορίζεται η έκταση της σημασίας του προσδιοριζόμενου ρήματος.

Π.χ.: α. *Ἀλγῶ* ***τὸν πόδα*** (= ως προς το πόδι, στο πόδι). (α.ε.)
β. *Το παιδί* ***τι*** *σου φταίει;* (ν.ε.)

Η αιτιατική του κατάτι ή της αναφοράς κάποτε συνάπτεται και με ορισμένα ονόματα ως ετερόπτωτος προσδιορισμός τους. Τέτοιες αιτιατικές που λειτουργούν ως προσδιορισμοί ουσιαστικών είναι *τὸ μῆκος, τὸ ὕψος, τὸ βάθος, τὸ ὄνομα, τὸ πλῆθος, τὸ εὖρος, τὸν ἀριθμόν, τὸ*

πλάτος, τὸ μέγεθος, τὸ γένος (α.ε.), *το μάκρος, το φάρδος, το βάθος, το ύψος, το πλάτος* κ.ά. (ν.ε.)

Π.χ.: α. *Τυφλὸς **τὰ τ' ὦτα τόν τε νοῦν τὰ τ' ὄμματ' εἶ**.* (α.ε.)

β. *Πόλις αὐτόθι ᾠκεῖτο, Θάψακος **ὄνομα**.* (α.ε.)

γ. *Αγόρασα ένα ύφασμα δύο μέτρα **το μάκρος** και τρία **το φάρδος**.* (ν.ε.)

δ. *Έπεσε σ' ένα πηγάδι πέντε μέτρα **το βάθος**.* (ν.ε.)

αιτιατική του περιεχομένου: Στη νεοελληνική με αιτιατική του περιεχομένου συντάσσονται κανονικά τα επίθετα *γεμάτος* και *όλος*. Η αιτιατική αυτή εκφράζει το περιεχόμενο του προσδιοριζόμενου ουσιαστικού.

Π.χ.: *Ποτήρι **γεμάτο κρασί**.*

Η αιτιατική αυτή μπορεί να λάβει και τη μορφή του εμπρόθετου προσδιορισμού.

*Ποτήρι **γεμάτο από κρασί**.*

αιτιατική του τόπου: Η αιτιατική αυτή λαμβάνεται ως επιρρηματικός προσδιορισμός και δηλώνει τόπο. Πιο συγκεκριμένα, δηλώνει μια περιοχή μέσα στην οποία βρίσκεται ή γίνεται κάτι, το τέρμα μιας κίνησης ή την κατεύθυνση προς κάποιο μέρος, την αφετηρία, το διαμέσου και κατά μήκος, το πλησίον και παραλλήλως κ.ά.

Π.χ.: α. *Ἀπέχει Πλάταια Θηβῶν **σταδίους** ἑβδομήκοντα.* (α.ε.)

β. *Έκατσε δεξιά **μεριά**.* (ν.ε.)

γ. *Δεν πάει τα **κατώμερα**.* (ν.ε.)

δ. ***Γιαλό** να πας, **γιαλό** να 'ρθεις.* (ν.ε.)

ε. *Πήγαινε **άκρη άκρη**.* (ν.ε.)

αιτιατική του τρόπου: Η *αιτιατική του τρόπου* λαμβάνεται ως επιρρηματικός προσδιορισμός και δηλώνει τον τρόπο με τον οποίο γίνεται ή πραγματοποιείται αυτό που εκφράζει το ρήμα.

Π.χ.: α. *Τίνα **τρόπον** κόψω τὴν θύραν;* (α.ε.)
β. *Κέρνα μας γεμάτα **τα ποτήρια**.* (ν.ε.)

αιτιατική του χρόνου: Η *αιτιατική του χρόνου* λαμβάνεται ως επιρρηματικός προσδιορισμός και δηλώνει το χρόνο, το χρονικό διάστημα, τη χρονική διάρκεια μιας πράξης.

Π.χ.: α. *Ταύτην **τὴν νύκτα** οὕτως ηὐλίσθησαν.* (α.ε.)
β. *Τὴν μητέρα τελευτήσασαν πέπαυμαι τρέφων τρίτον **ἔτος** τουτί.* (α.ε.)
γ. *Ἐπεβίω δύο **ἔτη**.* (α.ε.)
δ. *Έρχεται **νύχτα** στο εργοστάσιο.* (ν.ε.)
ε. ***Χειμώνα καλοκαίρι** φορούσε τα ίδια ρούχα.* (ν.ε.)

αίτια τονικών μεταβολών: Στη νεοελληνική κάθε μεταβολή στον τονισμό των λέξεων οφείλει να έχει αιτία ή την αναλογία ή τη φωνητική (βλ. Γ. Ν. Χατζιδάκι, ΜΝΕ, Β΄, εν Αθήναις 1907, σελ. 85).

αίτια φωνητικών μεταβολών: Δεν είναι πάντα εύκολο να βρει και να καθορίσει κανείς επακριβώς τους λόγους για τους οποίους τα διάφορα λεξιλογικά στοιχεία υφίστανται ποικίλες φωνητικές-φωνολογικές μεταβολές. Έχει πολλές φορές ειπωθεί ότι συμφωνικά συμπλέγματα που παρουσιάζουν δυσκολίες στην προφορά μεταβάλλονται προκειμένου να προφερθούν με μεγαλύτερη ευκολία. Αυτό, όμως, δεν έχει γενική ισχύ, γιατί σε πολλά νεοελληνικά ιδιώματα παρατηρείται ακριβώς το αντίθετο φαινόμενο. Συγκεκριμένα, στα λεγόμενα βορειοδυτικά ιδιώματα δημιουργούνται συμφωνικά συμπλέγματα που προφέρονται δύσκολα με την αποβολή ή τη σίγηση των άτονων φωνηέντων [i] και [u] που βρίσκονται ανάμεσά τους.

Γενικά, τα διάφορα φωνητικά-φωνολογικά φαινόμενα της δημοτικής, αλλά και κάθε γλώσσας, είναι δυνατό να διαιρεθούν στις ακόλουθες γενικές τάξεις:

α) στην τάξη των αλλοιωθέντων *αναλογικά*: *σκιά → ήσκιος* (αναλογικά προς το *ήλιος*) κ.ά.,
β) στην τάξη των αλλοιωθέντων *παρετυμολογικά*: *αυτεξούσιος → εφταξούσιος* (παρετυμολογικά προς το *εφτά*) κ.ά.,
γ) στην τάξη των αλλοιωθέντων *φωνητικά-φωνολογικά*: *αντίδωρο → αντίδερο* (από επίδραση του παρακείμενου υγρού συμφώνου), *σεισουράδα → σουσουράδα* (κατά προληπτική αφομοίωση) κ.ά.,
δ) στην τάξη των αλλοιωθέντων από τη συνεκφορά και τη συνεκφώνηση δύο λέξεων: *μια βδέλα → αβδέλα, τα χείλη → αχείλη, μια πιθαμή → απιθαμή* κ.ά.

αιτιολογικές προτάσεις: *Αιτιολογικές* λέγονται οι δευτερεύουσες προτάσεις που περιέχουν την αιτιολογία μιας πράξης. Κυρίως αιτιολογούν το νόημα της κύριας πρότασης. Εισάγονται με τους αιτιολογικούς συνδέσμους και εκφέρονται με τις εγκλίσεις των προτάσεων κρίσεως. Στην αρχαία ελληνική, όταν το ρήμα της κύριας πρότασης είναι ιστορικού χρόνου, εκφέρονται κάποτε και με ευκτική του πλάγιου λόγου. Οι αιτιολογικές προτάσεις που εισάγονται με το *ώς* εκφράζουν υποκειμενική αιτιολογία, ενώ οι εισαγόμενες με το *ὅτι* δηλώνουν αντικειμενική αιτιολογία. Επίσης εισάγονται με το *εἰ* έπειτα από ρήματα ψυχικού πάθους σημαντικά και όταν το αίτιο παρουσιάζεται ότι μπορεί να αμφισβητηθεί.

αιτιολογική μετοχή: Βλ. λ. *μετοχή αιτιολογική.*

αἰτῶ – ζητῶ: Στην αρχαία ελληνική τα συνώνυμα αυτά ρήματα έχουν την ακόλουθη σημασιολογική διαφορά: το *αἰτῶ* σημαίνει «ζητώ να λάβω», ενώ το *ζητῶ* έχει την έννοια του «ερευνώ να βρω». Χαρακτηριστικό επ' αυτού είναι το ευαγγελικό χωρίο «*πᾶς ὁ αἰτῶν λαμβάνει καὶ ὁ ζητῶν εὑρίσκει*» (*Ματθ.* ζ', 7-8).

ακατάληκτα ουσιαστικά: Πρόκειται για τα τριτόκλιτα ονόματα της αρχαίας ελληνικής που σχηματίζουν την ονομαστική και την κλητική ενι-

κού με γυμνό το θέμα, χωρίς ιδιαίτερο ληκτικό στοιχείο, όπως *ὁ χειμὼν* (*τοῦ χειμῶν-ος*), *ὦ χειμών, ὁ λιμὴν* (*τοῦ λιμέν-ος*), *ὦ λιμὴν* κ.ά.

ακίνητος – αεικίνητος: Τα επίθετα αυτά είναι αντώνυμα· το *αεικίνητος* είναι λόγια λέξη (*ἀεὶ + κινοῦμαι*) και σημαίνει αυτόν που συνεχώς κινείται, το δραστήριο και ενεργητικό, τον ακούραστο, ενώ το *ακίνητος* (*α-* στερ. *+ κινούμαι*) σημαίνει αυτόν που δεν κινείται, τον αδρανή, αυτόν που δεν μπορεί να κινηθεί, τον αμετακίνητο.

άκλιτος: Ο μη κλινόμενος, αυτός που δε μεταβάλλει καταλήξεις. Γνωστά είναι τα *άκλιτα μέρη του λόγου*, όπως είναι οι σύνδεσμοι, τα επιρρήματα, τα επιφωνήματα, οι προθέσεις και τα μόρια. Αντίθετα, *κλιτά* είναι τα υπόλοιπα μέρη του λόγου.

ακολουθία των χρόνων στα λατινικά: Πρόκειται για γραμματικό κανόνα της λατινικής, σύμφωνα με τον οποίο το ρήμα της δευτερεύουσας πρότασης, που εκφέρεται με υποτακτική, τίθεται σε αρκτικό χρόνο, όταν το ρήμα της πρότασης, που προσδιορίζει η δευτερεύουσα, είναι αρκτικού χρόνου. Όταν, όμως, το ρήμα της πρότασης, που προσδιορίζει η δευτερεύουσα, είναι ιστορικού χρόνου, τότε το ρήμα της δευτερεύουσας τίθεται σε ιστορικό χρόνο υποτακτικής.[λατ. *consecutio temporum*, αγγλ. *sequence of tenses*]
Π.χ.: *Quaero quid scribas* (= ρωτώ τι γράφεις),
αλλά *quaerebam quid scriberes* (= ρωτούσα τι έγραφες).

ακουστική εικόνα: Βλ. λ. *γλωσσικό σημείο*.

ακουστική φωνητική: Κλάδος της φωνητικής, που εξετάζει τη μετάδοση των φθόγγων μιας γλώσσας και τις φυσικές τους ιδιότητες. Για την αντικειμενική εξέταση των φθόγγων γίνεται χρήση ειδικών σχετικών οργάνων. [αγγλ. *acoustic phonetics*]

ακριβά – ακριβώς: Το επίρρημα *ακριβά* προέρχεται από το επίθετο ακριβός (= όχι φτηνός, σε υψηλή τιμή) και σημαίνει με υψηλό οικονομικό κόστος, ενώ το επίρρημα *ακριβώς* παράγεται από το επίθετο *ακριβής* και σημαίνει με ακρίβεια, χωρίς καθυστέρηση, σίγουρα, με συνέπεια. Έτσι λέμε *αυτός πουλάει τα προϊόντα του ακριβά*, αλλά *θα έρθω στις πέντε ακριβώς*.

ακρίβεια ύφους: Το ύφος του λόγου μας χαρακτηρίζεται από ακρίβεια, όταν διατυπώνουμε τις σκέψεις και τα διανοήματά μας με σαφήνεια, απλότητα, συντομία και καθαρότητα.

ακροαματική φωνητική: Η *ακροαματική* ή *αντιληπτική φωνητική* είναι κλάδος της φωνητικής, που εξετάζει τη διαδικασία με την οποία γίνονται αντιληπτοί οι φθόγγοι μιας γλώσσας. Λέγεται και *ακουσματική φωνητική*. [αγγλ. *auditory phonetics*]

ακροατής: Με τον όρο *ακροατής* εννοούμε, βέβαια, εκείνον που ακούει ένα εκφώνημα, ανεξάρτητα αν το εκφώνημα (*utterance*) αυτό απευθύνεται σ' αυτόν ή όχι. [αγγλ. *hearer, listener*]

ακρωνύμιο: Είναι η λέξη που γίνεται από τα αρχικά γράμματα ή τις αρχικές συλλαβές άλλων λέξεων, όπως *ΟΛΜΕ* (= Ομοσπονδία Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης), *BBC* (= *British Broadcasting Corporation* [αγγλικός ραδιοφωνικός σταθμός]), *ΠΡΟ-ΠΟ* (= προγνωστικά ποδοσφαίρου) κ.ά.

Τα *αρκτικόλεξα* είναι σχετικός όρος. [αγγλ. *acronym*]

ακυρολεξία: Η λέξη *ακυρολεξία* (< *άκυρος* + *λέγω*) (και όχι **ακυριολεξία*) της νεοελληνικής είναι το αντώνυμο της λέξης *κυριολεξία* (< *κυριολεκτώ* < *κύριος* + *λέγω*). Με τον όρο αυτό εννοούμε την εσφαλμένη, την ανακριβή, τη μη ορθή, τη μη κυριολεκτική χρήση των λέξεων ή των

φράσεων. Λέγεται και *ακυρολογία*. Οι αρχαίοι γραμματικοί θεωρούσαν την ακυρολογία, το σολοικισμό και το βαρβαρισμό ως «*τὰς τρεῖς κακίας περὶ τὸν λόγον*».

Αξίζει να σημειωθεί ότι από την ακυρολεξία δημιουργούνται διάφορα σχήματα λόγου, όπως η συνεκδοχή, η μετωνυμία, η αλληγορία κ.ά., τα οποία σχετίζονται με τις σημασίες των λέξεων και φράσεων, και ονομάζονται *λεκτικοί τρόποι*.

αλλά: Αντιθετικός σύνδεσμος τόσο της α.ε. όσο και της ν.ε., αντίστοιχος προς το δημοτικό μόριο *μα*. Χρησιμοποιείται για να δηλώσει κυρίως ισχυρή αντίθεση ή ένσταση ή αντιπαράθεση ή αντιπαρατήρηση προς τα προηγούμενα, συνδέοντας αντιθετικά έννοιες ή προτάσεις. Ο σύνδεσμος *αλλά* συνδέει αντιθετικά πρόταση ή έννοια καταφατική με προηγούμενη πρόταση ή έννοια καταφατική ή, αντίθετα, πρόταση ή έννοια αποφατική με προηγούμενη πρόταση ή έννοια επίσης αποφατική. Ακόμη, με τον *αλλά* αντιτίθεται κάτι αποφατικό προς κάτι προηγούμενο καταφατικό ή, αντίστροφα, κάτι καταφατικό προς κάτι προηγούμενο αποφατικό.

Με τον *αλλά* γίνεται κάποτε μετάβαση (*μεταβατικός αλλά*) από ένα θέμα σε άλλο συναφές: *Καλά μας τα είπες για τον Παύλο, αλλά τι γίνεται τώρα με τη Μαρία;/Ο καιρός σήμερα είναι πράγματι ωραίος, αλλά, πες μας τώρα, ο γείτονάς σου είναι Έλληνας ή Αλβανός;*

Πέρα από τα παραπάνω ο σύνδεσμος *αλλά* χρησιμοποιείται ακόμη και στις ακόλουθες περιπτώσεις:

α) Για ενίσχυση παραίνεσης, προτροπής ή παρότρυνσης: *Αλλά έλα λοιπόν και μην καθυστερείς.*

β) Για έξαρση μιας έννοιας ως σπουδαιότερης, όταν βρίσκεται τελευταία σε μια σειρά ομοειδών εννοιών: *Ο μαθητής Α είναι καλός, ο μαθητής Β είναι επίσης καλός, αλλ' ο μαθητής Γ είναι καλύτερος απ' όλους.*

γ) Για να διακόψει απότομα την ομιλία: *Αλλά σταμάτα πια.*

δ) Για την εισαγωγή κάποιου όρου ή κάποιας συμφωνίας, με την οποία ο ομιλών δέχεται να γίνει κάτι, το οποίο έχει δηλωθεί προηγουμένως: *Σου δίνω το λόγο μου ότι θα συμμετάσχω στην εταιρεία σου, αλλά να μου υποσχεθείς και συ ότι θα είσαι ειλικρινής απέναντί μου.*

ε) Για την εισαγωγή μιας ένστασης ή αντιπαρατήρησης, κυρίως σε διαλόγους: *Να γυρίσουμε καλύτερα από την παραλία. Αλλά, ξέρεις, είναι μακρύτερα.*

στ) Σε γρήγορες απαντήσεις: *Ναι, αλλά έχει μεγάλο ρίσκο.*

ζ) Σε επιδοτικές συμπλοκές, όταν ακολουθείται από το *και* (*αλλά και*) ή το *ούτε* ή το *ούτε και* (*αλλά ούτε – αλλά ούτε και*). Στις περιπτώσεις αυτές προηγείται πρόταση που εισάγεται με το *όχι μόνο* και η πρόταση που εισάγεται με το *αλλά και* δηλώνει κάτι το επιπλέον, μια προσθήκη: *Όχι μόνο είναι τίμιος, αλλά και πολύ ειλικρινής.*

η) Συνεκφέρεται με το *όμως* (*αλλ' όμως*) προς ενίσχυση της αντίθεσης.

(Βλ. Αχιλλ. Τζαρτζάνου, *Νεοελληνική Σύνταξις [της Κοινής Δημοτικής]*, ΟΕΔΒ, τόμ. Β', εν Αθήναις 1963, σελ. 36-39 και 132-133.)

αλλαγή ή φθορά της σημασίας των λέξεων προς το χείρον: Μερικές φορές παρατηρείται ότι η σημασία ορισμένων λέξεων φθείρεται και μεταβάλλεται προς το χειρότερο· ενώ δηλαδή η λέξη αρχικά είχε θετική σημασία, κατέληξε να έχει αρνητική σημασία.

Για παράδειγμα, η αρχαία λέξη *εὐήθης* (= άνθρωπος με καλό ήθος) κατάντησε αργότερα να σημαίνει τον μωρό, τον ανόητο. Παρόμοια η αρχαία λέξη *ἀγαθός* (= ενάρετος, γενναίος) κατάντησε σήμερα να σημαίνει τον κουτό. [αγγλ. *pejoration, deterioration*, γαλλ. *péjoratif*]

Κατά τον Αχιλλέα Τζάρτζανο, η φθορά αυτή της σημασίας των λέξεων οφείλεται στην ψυχική αδυναμία των ανθρώπων, οι οποίοι συνήθως μια αρετή των άλλων θέλουν να την αποδίδουν σε ψυχικό ελάττωμα και σε πνευματική έλλειψη.

Ο Γ. Μπαμπινιώτης (*Εισαγωγή στη Σημασιολογία*, Αθήνα, 1985, σελ. 10) ονομάζει τη φθορά αυτή «μεταβολή της σημασίας επί κακώ».

αλλαγή της σημασίας των λέξεων επί τα βελτίω: Παρατηρείται μερικές φορές ότι ορισμένες λέξεις που αρχικά σήμαιναν κάτι κακό ή δυσάρεστο έφτασαν κατόπιν να σημαίνουν κάτι καλό ή ευχάριστο. Στα αγγλικά, για παράδειγμα, η λέξη *nice* δήλωνε αρχικά τον μωρό, τον ανόητο, κατόπιν, όμως, έλαβε τη σημασία του καλού. Στα αρχαία ελληνικά η λέξη *ὑπουργὸς* σήμαινε τον υπηρέτη, αυτόν που προσέφερε υπηρεσίες σε κάποιον, σήμερα, όμως, έχει τη σημασία του υψηλού πολιτικού αξιωματούχου, αυτού που διευθύνει κάποιο υπουργείο. [αγγλ. *melioration, amelioration*]

αλλαγή του γραμματικού είδους ή καταχρηστική παραγωγή: Κάποτε μια λέξη αλλάζει την αρχική της έννοια και μεταπηδά από το ένα μέρος του λόγου σε άλλο. Έτσι, το επίθετο *εκπαιδευτικός*, π.χ., παίρνει σε ορισμένες περιπτώσεις τη σημασία ουσιαστικού και δηλώνει πρόσωπο που ασκεί το σχετικό επάγγελμα. Στην α.ε. η λέξη *τριήρης* προσδιόριζε ως επίθετο το ουσιαστικό *ναῦς* και αποτελούσε μαζί του μια ονοματική φράση: *τριήρης ναῦς* (= πολεμικό πλοίο με τρεις σειρές κουπιών). Με την παράλειψη όμως του ουσιαστικού *ναῦς* το επίθετο *τριήρης* άλλαξε το γραμματικό του είδος και έλαβε τη σημασία και τη χρήση ουσιαστικού.

Στις περιπτώσεις αυτές, κατά τις οποίες οι λέξεις αλλάζουν το γραμματικό τους είδος, έχουμε τη λεγόμενη *καταχρηστική παραγωγή*.

Καταχρηστική παραγωγή στη ν.ε. έχουμε στις εξής κυρίως περιπτώσεις:

1. **Στο σχηματισμό ουσιαστικού:**
   α) Κοινά ουσιαστικά ή επίθετα γίνονται ονόματα κύρια (οικογενειακά): *μυλωνάς – Μυλωνάς*, *μαύρος – Μαύρος*.

β) Κύριο όνομα ανθρώπου ή τόπου γίνεται κοινό ουσιαστικό: *Κολοκοτρώνης* (ο ήρωας του '21) – *κολοκοτρώνης* (= είδος παλιού σουγιά).

γ) Επίθετα γίνονται κοινά ουσιαστικά: *ο πλούσιος* (ενν. άνθρωπος ή άντρας), *τα ψαλτικά* (ενν. χρήματα), *η αρραβωνιαστικιά* (ενν. γυναίκα ή κοπέλα).

δ) Κοινά ουσιαστικά ή επίθετα γίνονται κύρια ονόματα με αναβιβασμό συνήθως του τόνου: *σταυρός – Σταύρος*, *χοντρός – Χόνδρος* ή *Χόντρος, φαιδρός – Φαίδρος*.

ε) Αντωνυμίες, μετοχές, διάφοροι ρηματικοί τύποι, άκλιτα και ολόκληρες ακόμη προτάσεις χρησιμοποιούνται ως ουσιαστικά μαζί με το άρθρο: Τονίζει πάντα *το εγώ του/οι απόντες* (ενν. άνθρωποι)/*τα λεγόμενα/το πάρε δώσε/τα υπέρ και τα κατά/το ότι ο Παύλος δε θα εργαστεί σήμερα*, το είπε στο διευθυντή του.

2. **Στο σχηματισμό επιθέτου:**

α) Κάποτε μερικά ουσιαστικά, κοινά ή κύρια, χρησιμοποιούνται ως επίθετα: Αυτός είναι *λιοντάρι* (= γενναίος)/Αυτός είναι *Κροίσος* (= πολύ πλούσιος).

β) Πολλές επιθετικές μετοχές λαμβάνονται ως επίθετα: νερό *τρεχούμενο/ο λάμπων* ήλιος (= ο λαμπερός), *οι επόμενες* γενιές κ.ά.

γ) Επιρρήματα με το άρθρο λαμβάνονται ως επίθετα: *ο μετέπειτα* χρόνος/*η πέρα* γειτονιά.

3. **Στο σχηματισμό ακλίτων:**

α) Ουσιαστικά λαμβάνονται ως επιρρήματα σε ορισμένες φράσεις: δεν ακούω *στάλα* (= καθόλου).

β) Επίθετα χρησιμοποιούνται ως επιρρήματα σε ορισμένες φράσεις: είναι *λίγο* θυμωμένος (το *λίγο* λαμβάνεται εδώ ως ποσοτικό επίρρημα).

γ) Κάποτε τύποι ρημάτων επαναλαμβανόμενοι λαμβάνονται ως άκλιτα: *θέλεις* από κούραση, *θέλεις* από φόβο, δεν προχώρησε πιο πέρα (εδώ τα *θέλεις – θέλεις* = *είτε – είτε*).

(Βλ. Μ. Τριανταφυλλίδη et al., *Νεοελληνική Γραμματική* [*της Δημοτικής*], ΟΕΣΒ, εν Αθήναις 1941, σελ. 105-106.)

αλληγορία: Λεκτικός τρόπος, κατά τον οποίο χρησιμοποιεί κανείς τολμηρές μεταφορές κι έτσι παρουσιάζεται να λέει πράγματα τελείως διαφορετικά απ' αυτά που έχει στο νου του. Μ' άλλα λόγια, με την αλληγορία άλλα λέμε κι άλλα εννοούμε. Ο παλιός τεχνογράφος Τρύφων δίνει τον ακόλουθο ορισμό: Αλληγορία είναι «*λόγος ἕτερον μέν τι κυρίως δηλῶν, ἑτέραν δὲ ἔννοιαν παριστάνων, καθ' ὁμοίωσιν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον*».

Η αλληγορία, με την οποία κυρίως εκφράζονται συγκεκαλυμμένα ηθικά και διδακτικά νοήματα, χρησιμοποιείται συχνά στους μύθους, τις παροιμίες, τα αινίγματα, την ποίηση, τη λογοτεχνία κτλ.

Π.χ.: α. *Κυάμων ἀπέχεσθαι* (= αποχή από την πολιτική· *οι κύαμοι*, δηλαδή τα κουκιά, χρησιμοποιούνταν για την κλήρωση των αρχόντων). (α.ε.)

β. *Πῦρ μαχαίρᾳ μὴ σκαλεύειν* (= να μην ερεθίζεις οργισμένο άνθρωπο). (α.ε.)

Οι μύθοι του Αισώπου, πολλές από τις κωμωδίες του Αριστοφάνη, οι παραβολές στην Καινή Διαθήκη κ.ά. έχουν αλληγορικό χαρακτήρα.

Παραδείγματα αλληγορίας από τη νεοελληνική:

α. *Τ' άσπρισε τα γένεια του ο Αϊ-Νικόλας* (= χιόνισε του Αγίου Νικολάου). (ν.ε.)

β. *Άναψε ο γιαλός και κάηκαν τα ψάρια* (= οργίστηκε πάρα πολύ). (ν.ε.)

γ. *Μόλις το 'μαθε, έπεσε ο ουρανός και τόνε πλάκωσε* (= στενοχωρήθηκε πολύ). (ν.ε.)

δ. *Καθαρός ουρανός αστραπές δε φοβάται* (= ο αθώος δεν έχει τίποτε να φοβηθεί). (ν.ε.)

ε. *Όταν λείπει ο γάτος, χορεύουν τα ποντίκια.* (ν.ε.)

Το ποίημα «Ο βράχος και το κύμα» του Αρ. Βαλαωρίτη και πολλά άλλα έργα της λογοτεχνίας έχουν χαρακτήρα αλληγορικό.

αλληλοπάθεια: Η *αλληλοπάθεια* στη νεοελληνική εκφράζεται:

α) με μέσα αλληλοπαθή ρήματα, όπως *αγκαλιάζονται, ανταμώνονται, δέρνονται, κατηγορούνται, βλέπονται* κ.ά.,

β) με μέσα αλληλοπαθή ρήματα που έχουν συντεθεί με την πρόθεση *συν-*, όπως *συναπαντούνται, συμβοηθούνται* κ.ά.,

γ) με περίφραση που αποτελείται από το ενεργητικό ρήμα και τη φράση «ο ένας τον άλλον», όπως *αγαπούν* (ή *αγαπά*) *ο ένας τον άλλον*,

δ) με μέσα ρήματα ακολουθούμενα από τα επιρρήματα *μεταξύ, αναμεταξύ, ανάμεσα* και τους αδύνατους τύπους των προσωπικών αντωνυμιών, όπως *τρώγονται μεταξύ τους*,

ε) με σύνθετα ρήματα, το α′ συνθετικό των οποίων είναι το *αλληλο-* και το β′ το μέσο ρήμα, όπως *αλληλοβοηθούνται, αλληλοκατηγορούνται* κ.ά. Παλιότερα μπορούσε η αλληλοπάθεια να δηλωθεί με το ενεργητικό ρήμα και την αλληλοπαθή αντωνυμία *ἀλλήλους,* όπως *ἀγαπᾶτε ἀλλήλους*.

αλληλοπαθείς ή αλληλοπαθητικές αντωνυμίες: Βλ. λ. *αντωνυμίες*.

αλλόγραφα: Ορθογραφικά σύμβολα που έχουν την ίδια φωνητική αξία μεταξύ τους. Κατ' άλλον ορισμό, *αλλόγραφα* είναι το σύνολο των μελών ενός γραφήματος. Για παράδειγμα, το ελληνικό σύμφωνο *σίγμα* παρουσιάζεται ως *-ς* στο τέλος των λέξεων και ως *σ* σε όλες τις άλλες θέσεις. [αγγλ. *allographs*]

αλλόμορφα: Δύο γλωσσικά στοιχεία θεωρούνται *αλλόμορφα* του ίδιου μορφήματος, αν έχουν την ίδια σημασία και βρίσκονται σε σχέση *συμπληρωματικής κατανομής* (*complementary distribution*). Μπορούμε να πούμε πως τα *αλλόμορφα* αποτελούν παραλλαγές ενός και του αυτού μορφήματος και οφείλονται στο συγκεκριμένο φωνητικό περιβάλλον στο οποίο εμφανίζονται. Οι παραλλαγές αυτές του μορφήματος χαρακτηρίζονται

ως *μη διαφοροποιητικές* (*non distinctive*) και τίθενται, στη συνήθη πρακτική, μεταξύ αγκυλών.

Για την έννοια του *αλλόμορφου* μερικοί χρησιμοποιούν τους αγγλικούς όρους *variant, alternant, conditional variant* κ.ά.

Ο C. Hockett χρησιμοποιεί τον όρο *shape* αντί του όρου *allomorph*. Επικρατέστερος και πιο συνήθης είναι ο όρος *allomorph*.

(Για περισσότερα, βλ. Γ. Σακελλαριάδη, *Στοιχεία Μορφολογίας: Μορφήματα και παραγωγικές καταλήξεις της νεοελληνικής*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 1997, όπου υπάρχει και ικανή βιβλιογραφία.)

αλλόφωνο: Η έννοια του *αλλόφωνου* είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την έννοια του φωνήματος. Όλα τα μέλη ενός φωνήματος ονομάζονται *αλλόφωνα*. Τα *αλλόφωνα* βρίσκονται σε συμπληρωματική κατανομή και δεν εμφανίζονται ποτέ στο ίδιο περιβάλλον. Γενικά το αλλόφωνο μπορεί να οριστεί ως παραλλαγή ενός φωνήματος, που οφείλεται στο ειδικό και συγκεκριμένο φωνητικό περιβάλλον. Η διαφορά, για παράδειγμα, του φωνήματος */p/* στις λέξεις *[páno]* και *[ṕjáno]* οφείλεται στο φωνητικό περιβάλλον. Συνεπώς, τα αλλόφωνα *[p]* και *[ṕ]* (*p* = ουρανικό) είναι μέλη ενός και του αυτού φωνήματος. Αυτό μπορεί να γραφεί ως εξής:

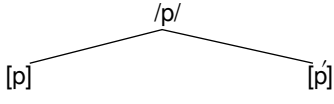

(Μεταξύ κάθετων ή διαγώνιων γραμμών τοποθετείται το φώνημα, ενώ τα *αλλόφωνα* τίθενται μεταξύ αγκυλών). [αγγλ. *allophone*]

αλματικές αλλοιώσεις των φθόγγων: Εκτός από τις ελεύθερες και τις εξαρτημένες φθογγικές μεταβολές, υπάρχουν και οι λεγόμενες *αλματικές*, κατά τις οποίες οι αλλοιώσεις δε γίνονται βαθμιαία, αλλά αλματικά.

Οι *αφομοιώσεις* (*οβελός* → *οβολός*), οι *ανομοιώσεις* (*σκόροδον* → *σκόρδο*[*ν*]), οι *μεταθέσεις* (*τάφρος* → *τράφος*) και οι *αναπτύξεις* (*βαθμός* → *βαθιμός*) υπάγονται στις αλματικές αλλοιώσεις των φθόγγων.

άλογο ηχηρό γ: Στα διάφορα νεοελληνικά ιδιώματα αναπτύχθηκε σε ορισμένους τύπους ένα *γ*, που οι παλιότεροι γραμματικοί το ονόμασαν *άλογο ηχηρό γ*. Κυρίως αναπτύχθηκε στα ρήματα που λήγουν σε *-εύω*, όπως *δουλεύγω*, *παιδεύγω* κ.ά., και αναλογικά προς αυτά και σε άλλα ρήματα, όπως *κόβγω*, *σκάβγω* κ.ά. Κατά τον P. Kretschmer, η ανάπτυξη του αλόγου ηχηρού *γ* ανάγεται στο 2ο αιώνα μ.Χ. και απαντά κυρίως στα νησιά του Αιγαίου πελάγους. Το φαινόμενο αυτό έλαβε σοβαρά υπόψη του ο P. Kretschmer και με βάση αυτό διαίρεσε τα νεοελληνικά ιδιώματα σε δύο κύριες ομάδες: στην πρώτη ομάδα ανήκουν τα ιδιώματα που παρουσιάζουν το φαινόμενο αυτό και στη δεύτερη ανήκουν τα ιδιώματα που δεν το έχουν. [γερμ. *Irrationaler Spirant*]

αλφάβητο: Ο Ηρόδοτος (5, 58) γράφει ότι το αλφάβητο δεν είναι ελληνική επινόηση, αλλά το έφερε στην Ελλάδα ο Κάδμος από την πατρίδα του τη Φοινίκη. Το φοινικικό αυτό αλφάβητο αποτελούνταν από 22 γράμματα, που ήταν όλα σύμφωνα. Φωνήεντα δεν υπήρχαν. Το ότι το ελληνικό αλφάβητο προήλθε από τους Φοίνικες, που ήταν σημιτικός λαός, φαίνεται από τα ακόλουθα στοιχεία:

α) τόσο στο ελληνικό όσο και στο φοινικικό αλφάβητο η μορφή και η διάταξη των γραμμάτων είναι η ίδια,
β) η παλαιότερη ελληνική γραφή είχε κατεύθυνση από τα δεξιά προς τα αριστερά, όπως και η σημιτική,
γ) τα ονόματα των ελληνικών γραμμάτων είναι σημιτικές λέξεις, που αποδίδουν τη σημασία των εικόνων, από τις οποίες προήλθαν, π.χ., *άλφα-aleph* (= βόδι),
δ) η γραφική ύλη *βύβλος* (= πάπυρος) μας παραπέμπει στη Φοινίκη, αφού πήρε το όνομά της από την ομώνυμη φοινικική πόλη.

Νεότερες μελέτες και έρευνες ξένων κυρίως επιστημόνων έχουν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι το φοινικικό αλφάβητο δεν είναι πρωτότυπο, αλλά έχει κρητική προέλευση. Οι επιστήμονες δηλαδή αυτοί υποστηρίζουν ότι οι Φοίνικες παρέλαβαν από τους πανάρχαιους Κρήτες τη γραμμική γραφή Β΄, η οποία με τη σειρά της είχε προέλθει από την ελλαδική γραμμική γραφή. Άρα, το αλφάβητο είναι στην ουσία ελληνική επινόηση.

Από τους Έλληνες, πρώτοι οι Δωριείς παρέλαβαν το φοινικικό αλφάβητο κατά το 10ο αιώνα π.Χ. Οι Έλληνες το τροποποίησαν, έτρεψαν ορισμένα σύμφωνα σε φωνήεντα και πρόσθεσαν και άλλα σύμφωνα. Με την τροποποίηση και τη συμπλήρωση του φοινικικού αλφάβητου δημιουργήθηκαν το αλφάβητο της Μιλήτου, που επικράτησε τελικά σε όλη την Ελλάδα, το κρητικό αλφάβητο, το κορινθιακό και το αλφάβητο της Χαλκίδας.

αλφάβητο κυριλλικό: Πρόκειται για το σλαβικό αλφάβητο, που επινόησε ο ιεραπόστολος της ορθόδοξης εκκλησίας Κύριλλος τον 9ο αιώνα μ.Χ. Το κυριλλικό αλφάβητο βασίζεται κυρίως στη μεγαλογράμματη ελληνική γραφή.

αμαλγάματα μορφολογικά: Στις κλιτές γλώσσες τα ληκτικά τμήματα των κλινόμενων μερών του λόγου, όπως είναι οι καταλήξεις των ονομάτων και των ρημάτων, δηλώνουν συνήθως περισσότερες από μία γραμματικές κατηγορίες, χωρίς να υπάρχει ακριβής και σαφής αντιστοιχία μεταξύ γραμματικής κατηγορίας και φωνητικού (ή ορθογραφικού) τεμαχίου. Το φαινόμενο αυτό ονομάζεται *αμάλγαμα*.

Η κατάληξη *-ω* στα ρήματα (φωνολογική απεικόνιση /-ο/, φωνητική απεικόνιση [-ο]) δηλώνει όχι μόνο το πρόσωπο, αλλά και τον ενικό αριθμό, τον ενεστώτα χρόνο, την οριστική έγκλιση, την ενεργητική φωνή κ.ά. Οι παραπάνω γραμματικές κατηγορίες στις συγκολλητικές γλώσ-

σες αντιπροσωπεύονται από ξεχωριστά μορφήματα. Στις κλιτές, όμως, γλώσσες, όπως είναι η ελληνική, όλες αυτές οι κατηγορίες εμπεριέχονται ταυτόχρονα σ' ένα μόνο τεμάχιο στο επίπεδο της μορφής, το οποίο δεν μπορεί, φυσικά, να διαιρεθεί περαιτέρω σ' άλλα μικρότερα σημαντικά τμήματα.

Παρόμοια, η κατάληξη *-ας* της νεοελληνικής λέξης *λοχί-ας* δηλώνει αρσενικό γένος, ενικό αριθμό και ονομαστική πτώση. Ποιο μέρος, όμως, της μορφής, του φωνητικού τεμαχίου, αντιστοιχεί σε καθεμιά από τις τρεις αυτές γραμματικές κατηγορίες; Είναι προφανές ότι δεν μπορεί να βρεθεί καμία τέτοια αντιστοιχία. Για να παραστήσουμε τώρα τη σύμφυρση, τη συνένωση και τη συνύπαρξη αυτών των γραμματικών στοιχείων στο μόρφημα /-ας/, κάνουμε χρήση μιας παρόμοιας μεθόδου μ' αυτή της φωνολογίας. Έτσι, μπορούμε να απεικονίσουμε τις κατηγορίες αυτές με τα λεγόμενα *διαφοροποιητικά* γραμματικά στοιχεία (*distinctive features*). Τα στοιχεία αυτά, που ανάλογα με την *υποκατηγοριοποίησή* τους (*subcategorization*) μπορεί να φέρουν θετικά ή αρνητικά πρόσημα, τοποθετούνται εντός μήτρας (*matrix*) σε μια κάθετη στήλη. Έτσι, το μόρφημα /-ας/ στη λέξη *λοχίας* πρέπει, εκτός των άλλων, να περιέχει και τα εξής στοιχεία:

$$\begin{bmatrix} +\text{Αρσενικό} \\ +\text{Ενικός} \\ +\text{Ονομαστική} \end{bmatrix}$$

Όλα αυτά τα στοιχεία συναποτελούν αδιαχώριστα και αξεδιάλυτα τη μορφή [-ας]. [αγγλ. *amalgams*]

(Μια πρώτη ανάλυση και ερμηνεία των *αμαλγαμάτων* μπορεί να βρει κανείς στο κλασικό πλέον έργο του Noam Chomsky, *Aspects of the Theory of Syntax,* The M.I.T. Press, Cambridge 1965, σελ. 170 κ.ε.)

αμάρτυρος τύπος ή λέξη: Πρόκειται για τύπους ή λέξεις της αρχαίας ελληνικής που δεν απαντούν (δε μαρτυρούνται) στα αρχαία κείμε-

να. Υποθέτουμε, όμως, την ύπαρξή τους από έμμεσες πηγές, όπως είναι οι αρχαίοι σχολιαστές, οι λεξικογράφοι κ.ά. Συχνά αναγόμαστε στους αμάρτυρους τύπους με τη μέθοδο της *επανασύνθεσης*.

ἀμείνων – βελτίων – κρείττων – λῴων: Υπάρχει μικρή σημασιολογική διαφορά στα παραθετικά αυτά του επιθέτου *ἀγαθὸς* της αρχαίας ελληνικής. Το *κρείττων* συνήθως έχει την έννοια της σωματικής δύναμης, το *ἀμείνων* λέγεται κυρίως με ηθική έννοια, το *βελτίων* λέγεται επί πνευματικής ανωτερότητας και το *λῴων* χρησιμοποιείται επί ωφελείας.

άμεσα – αμέσως: Στη νεοελληνική το επίρρημα *άμεσα* είναι αντώνυμο του *έμμεσα* και σημαίνει «απευθείας, χωρίς να μεσολαβήσει κάτι άλλο ή κάποιος άλλος», ενώ το επίρρημα *αμέσως* σημαίνει «τώρα, χωρίς καμιά καθυστέρηση».
Π.χ.: α. *Με την προσευχή επικοινωνείς* ***άμεσα*** *με το Θεό.*
β. *Πρέπει να πας* ***αμέσως*** *στο γιατρό.*

άμεσο αντικείμενο στα δίπτωτα ρήματα: *Άμεσο* είναι το αντικείμενο στο οποίο αμέσως μεταβαίνει η ενέργεια του υποκειμένου. Στην αρχαία ελληνική, όταν το ρήμα συντάσσεται με αιτιατική και γενική, άμεσο αντικείμενο είναι αυτό που εκφέρεται με αιτιατική. Όταν το ρήμα συντάσσεται με δύο αιτιατικές, άμεσο αντικείμενο είναι αυτό που δηλώνει πρόσωπο. Όταν το ρήμα συντάσσεται με γενική και δοτική, άμεσο αντικείμενο είναι αυτό που είναι σε πτώση γενική.

Στη δημοτική, όταν το ρήμα συντάσσεται με δύο αιτιατικές ή με αιτιατική και γενική, άμεσο αντικείμενο είναι η αιτιατική που φανερώνει το πρόσωπο ή το πράγμα στο οποίο αμέσως μεταβαίνει η ενέργεια του υποκειμένου.

αμετάβατα ρήματα: Βλ. λ. *μεταβατικά* και *αμετάβατα ρήματα*.